

УДК 76.046.3(4)»15/16»:7.03(477)»16/17»
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/72-1-19>

Олена ДЕРЕВСЬКА,
orcid.org/0000-0002-7057-6051
аспірантка кафедри теорії та історії мистецтва
Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури
(Київ, Україна) olena.derevska@naoma.edu.ua

ВПЛИВ ІКОНОГРАФІЇ РЕФОРМАЦІЇ НА УКРАЇНСЬКЕ МИСТЕЦТВО ТА ПИТАННЯ ПОШУКУ ПЕРШОЗРАЗКІВ

Статтю присвячено аналізу впливу іконографії Реформації на українське сакральне мистецтво. Винайдення книгодруку в кінці XV ст. і поширення Реформації спочатку Німеччиною, а потім всією Європою в XVI ст. спричинило масовий друк Біблії Лютера, перекладів Біблії інших авторів та різноманітних релігійних текстів. Ці лютеранські видання з гравюрами авторства різних художників поширювалися Європою величезними для XVI ст. тиражами, а сюжети та композиційні схеми їх ілюстрацій запозичувалися і трансформувалися. У всіх країнах, незалежно від основної конфесії, використовувалася іконографічні схеми, створені спеціально для лютеранських видань, що несли відповідну лютеранську конфесійну спрямованість. Цей процес тривав не одне століття. Особливо цікаві результати така трансформація релігійних образів і сюжетів давала в мультиконфесійних країнах. Такою в XVII–XVIII ст. вже була Україна. Тема впливу Реформації на українське мистецтво є обширною і вимагає великої кількості досліджень. Проблемою теми є недостатня увага українських дослідників до німецьких лютеранських іконографічних джерел, недооцінення їх впливу на формування українських релігійних ілюстрацій у вказаний хронологічний період. Метою цієї статті є зосередитися на історичному аналізі розвитку німецької лютеранської іконографії, поступового запозичення і трансформації релігійних сюжетів художниками в Центральній та Східній Європі, показати розмаїття іконографічних джерел, які з'являлися в Україні, навести приклади використання лютеранської іконографії в українському мистецтві. Результатами цього дослідження є представлення вперше в український науковий обіг хронологічно узагальненої історії розвитку реформаційної іконографії. Було наголошено на схожості процесу трансформації релігійної іконографії в Європі і в Україні, вказані джерела запозичень ряду творів українського сакрального мистецтва, підкреслено ідейну спрямованість запозичуваних композицій, що несли лютеранський зміст, показано використання українськими художниками лютеранських методів пропаганди.

Ключові слова: лютеранська іконографія, біблійні ілюстрації, гравюра, українське мистецтво, Реформація, іконографічні джерела, сюжети.

Olena DEREVSKA,
orcid.org/0000-0002-7057-6051
PhD Student at the Department of Theory and History of Art
National Academy of Fine Arts and Architecture
(Kyiv, Ukraine) olena.derevska@naoma.edu.ua

THE INFLUENCE OF THE REFORMATION ICONOGRAPHY ON UKRAINIAN ART AND THE QUESTION OF PROTOTYPE DETERMINING

The article is devoted to the analysis of the impact of Reformation iconography on Ukrainian religious art. The invention of book printing at the end of the 15th century and the spread of the Reformation, first in Germany, and then throughout Europe in the 16th century, resulted in the mass printing of Luther Bible, other Bible translations, and various religious texts. These Lutheran books with woodcuts and engravings by various artists were distributed throughout Europe. Their print runs were tremendous as for the 16th century. The plots and compositional patterns of their illustrations were borrowed and transformed. In all countries, regardless of their main denomination, Lutheran iconographic patterns were used. This iconography carried the specific Lutheran confessional ideas. This process lasted for more than a century. This transformation of religious images and plots led to particularly interesting results in multi-confessional countries. Ukraine had already become such a country by the XVII–XVIII centuries. The question of the Reformation influence on Ukrainian art is complex and requires a large amount of research. The problem includes previous lack of Ukrainian researchers' attention to German Lutheran iconographic sources, and underestimation of their impact on the formation of Ukrainian religious illustrations in the time period specified. The purpose of this article is to focus on the historical analysis of the development of German Lutheran iconography, the long-time borrowing and transformation of religious subjects by artists in Central and Eastern Europe. Our aim is to show the variety of iconographic sources that appeared in Ukraine, to give examples of the use of Lutheran iconography in Ukrainian art. The results of this study include

presenting the history of Reformation iconography development in chronological order for the first time in the Ukrainian art studies. The sameness of the religious iconography transformation processes in Europe and Ukraine was emphasized. The sources of borrowings for some works of Ukrainian religious art were defined. The Lutheran confessional features of the borrowed compositions were underlined, the use of Lutheran propaganda methods by Ukrainian artists was shown.

Key words: *Lutheran iconography, biblical illustrations, prints, Ukrainian art, Reformation, iconographic sources, plots.*

Постановка проблеми. Вплив іконографії Реформації на українське сакральне мистецтво був складовою загальноєвропейського явища, проте досі образно-сюжетні і композиційні трансформації в українському мистецтві розглядалися здебільшого з традиційної імперської точки зору (Deluga, 2022), розвідки обмежувалося процесами всередині українського мистецтва, джерела подібних досліджень були фрагментарні. Взаємне проникнення і трансформація на території України в XVII–XVIII ст. західноєвропейських та східних іконографічних традицій (православних, католицьких, греко-католицьких, протестантських) дало в результаті різноманітну мистецьку спадщину. Щоб повноцінно досліджувати українське образотворче мистецтво XVII–XVIII ст., необхідно мати уявлення про процес трансформації релігійних зображень по всій Європі, причини її виникнення, конкретні іконографічні джерела, їх авторів та хронологію подій. Важливу роль відіграє розуміння конфесійної складової в мистецтві цієї епохи.

Актуальність дослідження. Вивчення впливу іконографії Реформації на українське сакральне мистецтво є сьогодні актуальним, тому що потреба в національно-культурній самоідентифікації української нації, усвідомлення належного місця України та її мистецтва в загальноєвропейській культурі зумовлює важливість розуміння історичних зв'язків між європейським та українським мистецтвом, безпристрасного дослідження соціально-релігійних чинників в історії України, застосування мультиконфесійної оптики при аналізі українського мистецтва. При цьому залучення реформаційних, передусім німецьких іконографічних джерел лишається недостатньо освітленим, через що висновки науковців можуть бути недостатньо обґрунтованими, а історичній картині мистецьких процесів бракує чіткості.

Аналіз попередніх досліджень. Зміни в іконографії українського сакрального мистецтва XVII–XVIII ст. загалом, спричинені його особливим положенням між візантійською та латинською традицією та історичними обставинами міжконфесійного і міжкультурного діалогу, досліджував В. Делюга в своїх численних працях. Серед робіт польських дослідників являють інтерес статті

про генезу українського мистецтва М. П. Крука, П. Красни. А. Гронек досліджувала прототипи окремих сакральних гравюр, монументальних розписів, окремі сюжети. Питання іконографічних зв'язків між румунським та українським мистецтвом досліджували К. Татай-Балта, А. Татай. Інтерес в рамках нашої теми являють дослідження румунських стародруків О.-Л. Дімітріу. Аналіз спільних шляхів запозичень іконографії для України, Молдавії та Румунії наявний в працях К. Чіобану. Обов'язкові для розуміння теми класичні довідкові праці Д. Ровинського, Ф. Титова, П. Попова, Я. Запасака та Я. Ісаєвича, Г. Логвина тощо. З українських дослідників питання формування іконографії XVII–XVIII ст. вивчали значна кількість авторів, серед них для нашого дослідження важливі праці П. Жолтовського, Л. Міляєвої, В. Пуцка, Д. Степовика, В. Александровича, Р. Косів, А. Кондратюк, С. Оляніної, В. Шуліки, О. Болюка та інших. Ґрунтовний аналіз іконографічних джерел наявний у дослідженнях О. Юрчишин-Сміт.

Питання теологічної основи подібної іконографії досліджували М.-Г. Бартоліні, О. Широка, О. Рижова та інші дослідники. Зауважимо, що значна частина науковців, говорячи про європейський іконографічний вплив, вказують лише на західноєвропейські запозичення загалом, не роблячи наголос на догматичних відмінностях католицької та реформаційної іконографії або помилково трактуючи ідеї різних відгалужень протестантства, навіть у ключовому питанні іконоборства (іконоклазму), не кажучи вже про особливості зображення сюжетів, що є суттєвим при іконографічному аналізі. Звертали увагу на протестантські, реформаційні і власне лютеранські джерела таких запозичень у друкованій графіці та живописі А. Геррін (Herrin, 2016), Г. Рьоттінґер (Röttinger, 1921), Ф. Кері (Carey, 1999), Г. Юрковланец (Jurkowlanics, 2017), А. Сакович, Л. Міляєва, Г. Чуба, В. Стасенко. Існують на тему впровадження реформаційної іконографії наші власні дослідження (Деревська, 2022). Комплексне дослідження проблематики на сьогодні відсутнє. Тому **метою статті** є представлення науковому загалу нових та узагальнення раніше відомих фактів про вплив лютеранської іконографії на

українське мистецтво на основі опрацьованих джерел та власних знахідок.

Виклад основного матеріалу. Запозиченню західної іконографії в українському мистецтві загалом, на нашу думку, найбільше сприяли послідовно такі фактори: винайдення книгодруку, поява останнього у слов'янських країнах та, нарешті, започаткування власне кириличного книгодруку. Географічний фактор сприяв поширенню у західних і східних слов'ян в першу чергу німецьких тенденцій книгодруку, книг та ілюстрацій. Варто зазначити, що першою серед друкованих книг слов'янських країн мала 116 ілюстрацій-дереворитів чеська Кутногорська Біблія (1489). Її зображення є спрощеним повтором оригіналів Нюрнберзької Біблії (1483) видавця Антона Кобергера (Bible kutnohorská), (Koberger Bible). Дереворит «Розп'яття» (1491) з краківського видання «Триоді Цвітної» Швайпольта Фіоля є першою повноцінною ілюстрацією в книзі кириличного друку, проте про друкарню Фіоля відомо дуже мало і джерела ілюстрацій неясні (Свенціцький, 1924: 88), (Їжєвс'куї, 1996: 243). Руська Біблія Франциска Скорини (1517–1519) була першим друкованим кириличним виданням, яке було ілюстровано численними гравюрами. Ілюстрації в книгах Скорини наслідували іконографію німецьких художників – Альбрехта Дюрера (нижня частина гравюри «Трійця» для книги Буття (1519)), Мартіна Шонгауера («Благовіщення» з «Малої подорожньої книжки» (1522)) або ж близьку до німецької тогочасну чеську гравюру («Шість днів творіння» з книги Буття (1519) нагадують відповідний сюжет з Чеської Біблії, виданої у Венеції (1506)) (Voit, 2014: 342), (Шчакаціхін, 1926: 15, 21).

Серія гравюр до Апокаліпсису Дюрера (1498) змінила, за А. Чилінгіровим, історичну вісь запозичення іконографії зі Сходу на Захід на протилежний напрямок. У своїх образах Дюрер частково відновив традицію ілюстрації Апокаліпсису німецьких друкованих книг XV ст., проте здійснив новачі в композиції, масштабі, вільному та образному трактуванні тексту. Дюрер офіційно лишався католиком на момент смерті, проте багато його ідей співзвучні ідеям Мартіна Лютера, іконографія часом близька до лютеранської (принципи останньої ми висвітливо нижче). Приміром, Дюрер майже завжди зображував Богоматір як земну жінку, без німба чи корони (винятком є апокаліптичні сюжети, де передбачено сяяння, та єдина «земна» гравюра «Мадонна з немовлям та мавпою»). Вже згаданий Кобергер, видавець Дюрера, зробив Нюрнберг другим після Венеції

європейським видавничим центром, проте після його смерті в 1513 р. спадкоємці Кобергера відмовилися співпрацювати із Лютером, і видавництво у 1520–1530-х рр. занепало, оскільки на книгодрук у XVI ст. вже сильно впливала Реформація (Bräunlein), (Bergmann, 1981: 20), (Hass), (Carey, 1999: 101), (Coulton, 2010: 119), (Деревська, 2022), (Попов 1925: 38).

У вересні 1522 р. у Віттенберзі в друкарні Мельхіора Лоттера був вперше надрукований Новий Заповіт у перекладі Лютера німецькою мовою. Люди, які до того не розуміли латинські тексти, змогли вперше у житті самостійно прочитати Євангеліє. Йоган Кохлей, католицький богослов і противник Лютера, відзначав надзвичайну популярність видання: *«Новий Заповіт Лютера був настільки розтиражований і поширений друкарями, що навіть кравці і шевці, так, навіть жінки і неосвічені люди, які сприйняли це лютеранське Євангеліє і хоч трохи вміли читати німецькою, вивчали його з великим ентузіазмом як джерело істини»* (Schaff, 1882: 196). Тиражування лютеранських видань спричинило появу і надзвичайне поширення великої кількості нових біблійних ілюстрацій. Єдиною частиною першого німецького перекладу Нового Заповіту Лютера, яку було проілюстровано, став Апокаліпсис. Лукасом Кранахом Ст. (з майстернею) було створено серію з 21 дереворита. Кранах та лютеранські митці загалом обмежували теми ілюстрацій лише такими, що походять безпосередньо з Біблії. Лютер мав на меті перенаправити поклоніння та увагу вірян назад до Христа, подалі від пізньосередньовічних святих; також ілюстрації мали допомогти зрозуміти Слово неграмотним, вони мали підсилувати дію Слова як його слуга (Bergmann, 1981: 20), (Carey, 1999: 102). Багато сюжетів Кранаха наслідують композиційні схеми Дюрера, проте позбавлені перенасиченості і більш точно, подекуди дослівно зображують сюжет. Приміром, у сюжеті Видіння семи світильників Кранаха (Іл. 2) зображена більш буквальна, ніж у Дюрера (Іл. 1), інтерпретація біблійної цитати (Об'явл.1:16–17): *«з уст Його меч обосічний виходив, а обличчя Його, немов сонце, що світить у силі своїй. І коли я побачив Його, то до ніг Йому впав, немов мертвий»* (Біблія, 1988: 1502). Боже обличчя у Кранаха дійсно більш схоже на сонце, меч виходить з рота, а не поруч з ним, як у Дюрера, а Іван Богослов впав ниць, а не стоїть на колінах (Neale). В Базелі в 1523 р. Томас Вольф без дозволу Лютера видав його Новий Заповіт із ілюстраціями Ганса Гольбейна Мол. Гольбейн вдосконалив апокаліптичні композиції Кранаха, застосовуючи більш реаліс-

тичне відтворення перспективи та масштабу, як і в своїх наступних малюнках до Старого Заповіту. Ці ж ілюстрації, як і інші гравюри Гольбейна та ілюстрації інших художників, використав видавець Кристоф Фрошауер для Цюрихської Біблії у 1531 рр. В Аугсбурзі в 1523–1524 рр. видавець Сильван Отмар 4 рази надрукував ще одну серію з 21 зображення до Апокаліпсису авторства Ганса Бургкмайра. Серії з 21 ілюстрацій до Апокаліпсису в 1520-х рр. створили також Георг Лембергер, Ганс Вайдіц Мол., Антон Вензам (Hans Burgkmaier), (Price, 2017: 1021–1028), (Strand, 1969: 7, 9, 27), (Zürcher Bibel).

Старий Заповіт Лютер перекладав частинами. В 1523 р. у Віттенберзі видавець Мельхіор Лоттер надрукував першу частину німецького Старого Заповіту Лютера з дереворитами Георга Лембергера (Museum of the Bible), (Das Allte Testament). В 1520–1530-х рр. у Нюрнберзі існувала друкарня Ганса Гергота (Герготта) і пізніше його вдови Кунігунде Гергот, для видань якої робив старозаповітні та новозаповітні ілюстрації Зебальд Бегам (якого часто називають Ганс Зебальд Бегам) (Geis-

berg, 1924: 7–16). В 1533 р. в Любеку Йоганнес Бугенхаген видав перший після Лютера окремий переклад Біблії на нижньонімецьку мову із ілюстраціями Ерхарда Альтдорфера (79 дереворитів), частина з яких являли собою видозмінені вертикальні сюжети Кранаха. Надалі ілюстрації Любекської Біблії стали джерелом для шведської Біблії Густава Вази (1540–1541), данської Біблії Крістіана III (1550) тощо (в першій були також використані ілюстрації Лембергера та Кранаха) (Gustav Vasas bibel), (Christian III Bible), (De Bible). Перше ж повне видання Німецької Біблії Лютера було здійснено в 1534 р. у Віттенберзі видавцем Гансом Люфтом. Гравюри спеціально для нього виконано здебільшого так званим Майстром MS (іноді його називають Монограмістом MS). Г. Рьоттінгер вважає Майстра MS важливою фігурою, чия діяльність не висвітлена достатньо. Цей художник ймовірно саксонського походження відрізняється від інших представників майстерні Кранаха (і самого Кранаха), з якими його роботи часто плутають. Дослідники відзначають наявність традицій Дунайської пейзажної

Іл. 1. Альбрехт Дюрер. Видіння семи світильників. Ілюстрація до Апокаліпсису. 1498.
URL: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/388588>

Іл. 2. Лукас Кранах Ст. Видіння семи світильників. Ілюстрація до Грудневого Нового Заповіту. 1522.
URL: <https://bridwell.omeka.net/items/show/430>

школи у його роботах, а також впровадження ним горизонтального формату для біблійних ілюстрацій; останнє дало можливість збагатити композиції новими ходами та, зокрема, позбавило апокаліптичні сюжети від впливу дюрерівських образів. Кліше з гравюрами Майстра MS використовувалися видавництвом Люффта з 1534 по 1546 рр., (за іншими даними, 1548), далі позичалися для видання слов'янських Біблій – зокрема, це друге видання чеської Біблії Северина (1537), перше видання Біблії чеха Іржі Мелантріха (1549) та його наступні видання (1556–1557), (1560–1561). Ці ж кліше використовувалися для польських видань Нового Заповіту (1556) та Краківської Біблії (1561) Марка Шарфенберга. Саме з гравюр Майстра MS масово робилися копії, саме їх творчо переробляли. Це відноситься і до голандських видань Герарда Йоде, Н. Вісхера та його спадкоємців тощо. Тільки сам Ганс Люффт видав більше 100 тис. екземплярів Біблій з цими гравюрами. Залишилися свідчення, що Мартін Лютер власноруч затверджував і коригував ілюстрації, які несли і лютеранську догматику, і пропагандистську лютеранську спрямованість: Звірина Апокаліпсису зображувалася із папською тіарою на голові (Лл. 3). В сюжеті Падіння Вавилону (Об'явл. 18:2) Ерхард Альтдорфер зобразив Рим – Лютер натякав на пограбування Рима (1527), а Майстер MS зобразив Вормс, маючи на увазі Вормський едикт 1521 р., що оголосив Лютера єретиком. Продаж кліше Майстра MS в інші країни, зокрема в слов'янські країни Центральної Європи, потрапляння як власне німецьких, так і слов'янських видань потім на терени Східної Європи, відтворення цих схем по всій

Європі вказує на факт, що саме іконографічна програма Мартіна Лютера, батька Реформації, поширювалася із цими ілюстраціями. Так Реформація впливала на мистецтво не тільки протестантських, але й католицьких, і православних країн (Carey, 1999: 162), (Jurkowlaniec, 2017: 199, 203–204), (Luther), (Röttinger, 1921: 66–79), (Voit, 2012: 73, 81–83), (Деревська, 2022).

Крістіан Егенольф у Франкфурті в 1535 р. видав Німецьку Біблію Лютера із малюнками Зебальда Бегама (Biblisch Historien). В 1544–1558 рр. Маттіас Герунг створив цікаву маловідому серію дереворитів (на базі своїх же ілюстрацій 1530–1531 рр. до ілюмінованої Біблії Отто Генриха, курфюрста Пфальцу), що ілюстрували Апокаліпсис, а також включали сюжети з критикою папства (Roettig, 1991: 14–15, 17). Видавці у Франкфурті (Давид Цопфель, відомий також як Цефеліус, Зігмунд Фейсрабенд, Йоганн Раш) з початку 1560-х видавали ілюстрації Віргіля Золіса, зробленими останнім в 1553–1562 рр. Ілюстрації Золіса були виконані в маньєристичному дусі, обрамлені орнаментальними рамками, проте в цілому зберігали як композиційні схеми Майстра MS, що буквально відтворювали біблійний текст, так і елементи лютеранської пропаганди: приміром, папська тіара на голові Звірини Апокаліпсису (Лл. 4). Після смерті Золіса в 1562 р. Фейсрабенд та інші друкували як ілюстрації Золіса, так і гравюри інших художників, зокрема Зебальда Бегама та Йоста Аммана (учня Золіса) (Biblia Frankfurt 1561), (Solis), (Biblia Frankfurt 1565). Гравюри Бегама були створені в різні періоди. Деякі з них повторювали композиційні схеми ранніх ілюстра-

Лл. 3. Майстер MS. Видіння семи світильників. Ілюстрація до Віттенберзької Біблії Лютера Ганса Люффта. 1541.
URL: http://daten.digital-e-sammlungen.de/bsb00096751/image_1532

Лл. 4. Віргіль Золіс. Вимірювання Храму. Ілюстрований Новий Заповіт видавництва Зігмунда Фейсрабенда, Франкфурт. 1562. URL: <https://archive.org/details/VirgilSolisBible1562/page/n221/mode/1up?view=theater>

торів Біблії Лютера, при цьому іноді художник, будучи сам ревним лютеранином, припускався вольностей у зображенні (так, у сюжеті Видіння семи світильників Бегам зобразив вісім світильників). В інших випадках Бегам створював власну композицію. Зокрема, у сцені Вимірювання Храму і скатування двох свідків Бегам повертається до прийому лінійного (послідовного) нарративу, популярного у середньовічних манускриптах, зображуючи в одній ілюстрації кілька моментів одного сюжету: скатування Звіриною двох свідків, взяття їх на небо, руйнування міста (Іл. 5).

У виданні чеської Біблії Мелантріха 1570 р. вміщені гравюри з підписом FT (ймовірно, Франческо Терціо). Вони наслідували тогочасний італійський живопис і графіку, будучи при цьому очевидною імітацією циклу Майстра MS (Voit, 2012: 83). При цьому сюжет Скатування двох свідків був, ймовірно, запозичений з відповідної гравюри Бегама з ілюстрованого Апокаліпсису (1551) Егенольфа (Турі), оскільки ми не знайшли ранішої друкованої варіації цього сюжету. Цю ж композицію Бегама в цій сцені наслідує і словенська Біблія Юрія Далматина (1584), при тому, що загалом ілюстрації словенського видання у багатьох деталях повторюють ілюстрації Майстра MS та Йоста Аммана (Dalmatin). Іконографія цієї сцени у виконанні Бегама була найпопулярнішою: її ж повторювали художники Апокаліпсису Герарда де Йоде (1580) та численних видань родини Вісхерів кін. XVI – поч. XVII ст.

Іл. 5. Зебальд Бегам. Скатування двох свідків та їх узяття на небо. Об'явлення Св. Івана. Видавництво Крістіана Егенольфа, Франкфурт. 1551. URL: <https://www.digitale-sammlungen.de/view/bsb11255752?page=1>

В одному з перших надрукованих у Львові стародруків, *Rzeczy rozmaite Adama Czahrowskiego* (1599), в сцені «Двобій» наявний вплив німецької іконографії, зокрема згадується відповідні зображення з альбому вже згаданого Йоста Аммана (Czahrowski, 1599), (Amman, 1599: 235–259). Хоча загалом у XVI ст. ще спостерігається явище, коли слов'янські гравери копіюють в першу чергу манеру західних (зокрема німецьких) художників, використовуючи іконографію старих слов'янських рукописів (Ернст, 1919: 10).

Починаючи з XVII ст., в українських виданнях художники використовують як зразок лютеранську іконографію. Наприклад, гравюра «Повернення блудного сина» з Євангелія Учительного (1606) друкарні Гедеона Балабана у Крилосі (Іл. 6) доволі близько повторює аналогічний сюжет Зебальда Бегама (Іл. 7). Гравюра Федора А. (він же відомий під ініціалами ФА, Ф) «Христос в домі Марти і Марії» з Євангелія (1697) (Іл. 8) друкарні Києво-

Іл. 6. Повернення блудного сина. Євангеліє Учительне. Друкарня Гедеона Балабана, Крилос. 1606 (Логвин, 1990: 35)

Іл. 7. Зебальд Бегам. Повернення блудного сина. Франкфурт, бл. 1540. URL: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/389817>

Лл. 8. Федор А. (ФА, Ф). Христос в домі Марти і Марії. Євангеліє друкарні Києво-Печерської лаври. 1697 (Логвин, 1990: 84)

Печерської лаври нагадує у композиції і деталях відповідний сюжет Мартіна де Воса, відтворений Рафаелем Саделером (Лл. 9) (Логвин, 1990: 30, 85). Києво-Печерська Лавра видала Тлумачення на Апокаліпсис Андрія Кесарійського (1625) з єдиною гравюрою «Видіння семи світильників» гравера ТТ (Лл. 10); українські мистецтвознавці часом вказують на Дюрера чи Кранаха як її прототип, але насправді це є точним відтворення ком-

Лл. 9. Рафаель Саделер (за Мартіном де Восом). Христос в домі Марти і Марії. 1584. URL: <https://www.boijmans.nl/en/collection/artworks/27774/christ-at-the-house-of-martha-and-maria>

Лл. 10. Гравер Т.Т. Видіння семи світильників. Тлумачення на Апокаліпсис св. Андрія Кесарійського. Друкарня Києво-Печерської Лаври, 1625. URL: <https://www.mkdu.com.ua/kolektsiia/kolektsiia-onlajn/andrij-kappadokijskyj-1625/>

позиції Майстра MS (Деревська, 2022) із дотриманням відповідності цитаті з Об'явлення, яку ми наводили вище.

В першому повному циклі Апокаліпсису в українському мистецтві з 24 гравюр (1648–1662) гравер Прокопій використовує Біблію Піскатора (Вісхера), інші джерела, але також і безпосередньо гравюри Біблії Лютера у виконанні Майстра MS. На гравюрі Прокопія «І дана ми бысть трость...» (1656) сам сюжет вимірювання храму, якого нема у Вісхера, деякі елементи його композиції, а особливо повноцінна триярусна папська тіара з орнаментованими стрічками (Лл. 11), свідчать про свідоме використання гравюри Майстра MS з яскраво вираженим антипапським сенсом (Дерев-

Лл. 11. Прокопій. «І дана ми бысть трость...» (Вимірювання Храму). 1656 (Матеріали, 1890)

ська, 2022). Очевидно, і раніше, в часи митрополита Могили, який задумав серію ілюстрованих Біблії і Апокаліпсису, і в часи, коли Лавру очолював архімандрит Інокентій Гізель, що сам походив з лютеранської родини, прийом зображення папи як Антихриста, а католиків як грішників був доволі популярним в православному середовищі.

Цікаво, що православні митці та їх замовники, користуючись візуальною лютеранською пропагандою, часто спрямовували її проти самих лютеран, коли це диктувала певна необхідність, а католиків, навпаки, залишали поза своєю критикою. Зокрема, на хоругві «Церква Войовнича» (1718) з церкви св. Юра в Дрогобичі (Лл. 12) зображені в манері, часто використовуваній у лютеранській іконографії, перед кораблем святих грішники у вигляді провідних релігійних діячів історії християнства – іконоборця Константина Копроніма, Нестора, Арія, Євтихія, Лютера, Кальвіна та інших. Кожному припадає текст із звинуваченнями (Лютера, приміром, звинувачують у нешануванні Богородиці), а папа римський залишений без звинувачень. Очевидно, замовники хоругви

могли належати до унійного середовища (Косів, 2009: 131), (Roettig, 1991: abb. 17b, 56, 87).

Никодим Зубрицький у своїх ілюстраціях до «Апокаліпсису» з Нового Заповіту Чернігівської друкарні (1717) знову повертається до вертикальної композиції, щедро використовує прийоми німецьких граверів XVI ст., спадкоємців Дунайської школи, і ця увага до дрібних пейзажних деталей надає його гравюрам на релігійні сюжети чарівної привабливості. Гострота полеміки з католиками вже знизилася градус, тому Звірина на гравюрах Зубрицького позбавлена папської тиари. Проте актуальним стає інший напрямок пропаганди: загроза турецьких і татарських нападів. Зубрицький сам пережив подібний набіг на Галичину в 1695 р., перебуваючи в цей час, швидше за все, у Львові. У близькому до Львова містечку Зубра (Зубря), з якого, ймовірно, походив сам Зубрицький, татари спалили садибу одного з членів магістрату (Zubrza, 1895: 674). На гравюрах Зубрицького люди, що поклоняються Звірині апокаліпсису, мають атрибуту магометан, тюрків (Лл. 13). Безпосередніми іконографічними прототипами для подібних гравюр Зубрицького з Апокаліпсису в Новому Заповіті є, на нашу думку, пропагандистські антитюркські біблійні ілюстра-

Лл. 12. Іван Медицький (?). Середня частина хоругви «Церква Войовнича» з церкви св. Юра у Дрогобичі. 1718. Музей «Дрогобиччина» (Косів, 2009: 126)

Лл. 13. Никодим Зубрицький. Семиголова Звірина з моря. Ілюстрація з Об'явлення 13. Новий Заповіт, 1717, Чернігів. НБУВ, Кир. 477. Власне фото

ції, наявні у Ерхарда Альтдорфера, Майстра MS, Маттіаса Герунга тощо (Лл. 14).

Послідовне вивчення серій біблійних зображень, починаючи саме від лютеранських першоджерел, і закінчуючи численними голландськими, французькими, швейцарськими гравюрами, дає підстави зробити висновок про те, що художники в XVII–XVIII ст., як правило, користувалися всім арсеналом доступних їм іконографічних джерел. На нашу думку, українські мистецтвознавці недостатньо уваги приділяють лютеранським реформаційним джерелам і через це не завжди переконливо вказують на прототипи. Якщо ми повернемося до постаті Мартіна де Воса, то про нього відомо, що він був лютеранином до вимушеного переходу на католицизм після захоплення Антверпену, і трансліював саме лютеранську гомілетуку в своїх зображеннях (Herrin, 2016: 14, 16, 22). Якщо ми потім розглянемо, за чиїми зразками створювали гравюри численні ілюстратори видань Йоде і Вісхера, на яких у вітчизняній

науці прийнято посилалися як на основні іконографічні джерела, то побачимо, що це зразки саме цього художника-лютеранина. Аналогічним чином лишаються поза увагою ідеї, які несе те чи інше зображення. Ікона Івана Рутковича «Христос і Марія Магдалина» (1697–1699) з Жовківського іконостасу (Лл. 15), написана за гравюрою Мартіна де Воса (Лл. 16), демонструє суто лютеранські ідеї: першочерговість Слова, яке йде від Бога в будь-якій з Його трьох іпостасей і дає втіху, спокій, впорядкованість, гармонію в житті кожної

Лл. 14. Ерхард Альтдорфер. Збір *Góra y Maróra*. Любекська Біблія, 1533–1534. URL: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00051900?page=1250,1251>

Лл. 15. Іван Руткович. Явлення Воскреслого Христа Марії Магдалині в образі садівника. З іконостасу м. Жовква (Львівська обл.), 1697–1699. НМЛ ім. Андрея Шептицького. URL: <https://www.facebook.com/SheptytskyNationalMuseum/posts/pfbid0UmWPZMRAhEeTHy8PXfmjn1SwKojXs1HQSh4mLjx99jaAQusT8ukEGP7oiVQ116F1>

Лл. 16. Невідомий художник (за Мартіном де Восом). *Noli me tangere*. 1585. URL: <https://www.rijksmuseum.nl/en/search/objects?p=1&ps=12&involvedMaker=Maerten+de+Vos&title=Noli+&st=Objects&ii=1#/RP-P-OB-9408,1>

людини. Таким чином, вплив лютеранської іконографії, Реформації загалом на українське мистецтво до цього часу є недооціненим і малодослідженим.

Зауважимо, що дослідникам минулих років було важко робити дослідження через недоступність багатьох джерел. Зараз оцифрування є одним з пріоритетів європейської культурної політики (як воно має стати і в Україні), і більшість джерел доступні дистанційно. Крупні музеї і бібліотеки Європи надають можливість здійснювати такі ретельні іконографічні дослідження завдяки своїм оцифрованим колекціям.

Хронологічний розгляд максимально повної картини створення біблійної іконографії в Європі допоможе більш ретельно аналізувати джерела, якими надихалися українські майстри. Так, О. Юрчишин-Сміт дає припущення про ймовірне запозичення сюжетів із зображенням Кивоту Завіту, Столу хлібів появилення, Світильника, Жертовника та Арон гравером Іллею у Бегама в його гравюрах. Проте кількома роками раніше, як ми показали вище, вийшла Біблія з аналогічними малюнками Лембергера. Деякі сюжети Іллі мають більше елементів іконографічної подібності саме до останнього джерела – це, приміром, ілюстрація Світильника (Іл. 17, Іл. 18, Іл. 19), тому питання прототипів, на наш погляд, являється відкритим (Юрчишин-Сміт, 2021: 20), (Zürcher Bibel).

Вітчизняні дослідники вже зауважували, що іноді художники поєднували композиції двох

західноєвропейських зразків в одному сюжеті (Юрчишин-Сміт, 2021: 19). Також і навпаки, досить часто художники розбивали одну композицію на елементи. Наприклад, в своєму дослідженні Лицьової Біблії гравера Іллі О. Юрчишин-Сміт не знайшла першозразків деяких зображень Іллі. Зокрема це гравюра «Самсон добуває воду зі щелепи» (Іл. 20). І справді, окремий сюжет можна знайти вже значно пізніше, ніж творив Ілля, у ілюстраціях XIX ст. Проте в Біблії Лютера видавництва Люффта у Віттенберзі (1534–1546) із ілюстраціями Майстра М.С. є гравюра до Книги Суддів, розділ 15, що ілюструє події боротьби Самсона із філістимлянами (Іл. 21). Згадана ілюстрація представляє послідовний візуальний біблійний наратив, оскільки включає 3 хронологічно пов'язані сюжети і показує героя тричі – як Самсон убиває філістимлян осячкою щелепою, як Самсон підпалює поля філістимлян і як Самсон добуває воду зі щелепи. І саме виокремлений третій фрагмент (у дзеркальному відображенні) і є прототипом гравюри Іллі. Ми вже показали вище, що гравер Прокопій, соратник Іллі, що працював разом з ним у Києво-Печерській лаврі, користувався зображенням Майстра MS з цієї ж Біблії.

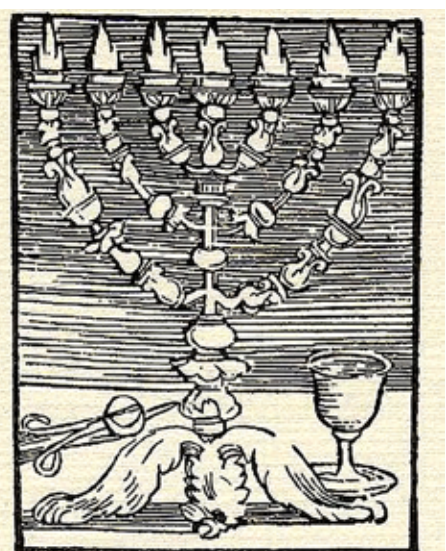
Висновки. Таким чином, у межах цієї статті, завдяки опрацюванню і введенню до українського наукового обігу хронології створення лютеранських біблійних ілюстрацій та таких, що їм наслідували, вдалося побудувати досить чітку картину поступового проникнення реформаційної іконо-

Іл. 17. Ілля. Світильник
[Вихід 25:31–40; 37:17–24].
1645–1649
(Юрчишин-Сміт, 2021: 177)

Іл. 18. Георг Лембергер.
Світильник. Старий Заповіт.
Ч. 1. Видавництво Лоттера,
Віттенберг. 1523. URL: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb11203120?page=128,129>

Іл. 19. Зебальд Бегама. Світильник.
Ілюстрація з I Книги Мойсея,
1526. Видавництво
Кунігунде Гергот, Нюрнберг
(Geisberg, 1924: 8)

Іл. 20. Ілля. Самсон добуває воду зі щелепи [Кн. Суддів 15:18–19]. 1645–1649. Гравюра з Лицьової Біблії. Сучасний відбиток (льон) історичної репродукції з деревориту. Експонат виставки “Astra favent. Віддай перевагу зіркам. Гравер Ілля (fl. 1637–1663). Виставка української та румунської гравюри доби бароко”, Музей книги і друкарства України. 2021. Власне фото

Іл. 21. Майстер MS. Самсон підпалює поля філістимлян, убиває філістимлян осялчою щелепою та добуває воду зі щелепи. [Кн. Суддів, 15]. Ілюстрація з Біблії Лютера. Видавництво Г. Люффта, Віттенберг. 1541. URL: <https://daten.digital-sammlungen.de/0009/bsb00096751/images/index.html?id=00096751&groesser=&fip=193.174.98.30&no=&seite=299>

графії в українське образотворче мистецтво. За допомогою історично-хронологічного та системного підходів та методу іконографічного аналізу вдалося встановити деякі першоджерела українських гравюр, що раніше не розглядалися науковцями. Ми спробували стисло проаналізувати вплив іконографії Реформації (передусім лютеранської) на форму і зміст творів українського мистецтва і по можливості внести у порядок денний мистецтвознавчих досліджень нові питання, зокрема використання прийомів лютеранської пропаганди в українській релігійній ілюстрації XVII–XVIII ст. Відхід від імперської парадигми, використання мультіконфесійного і мульти-

культурного підходу до досліджень історії українського мистецтва та факторів, що впливали на його розвиток, є актуальним на сучасному етапі відновлення Україною своєї національної ідентичності та власного гідного місця в європейській історії та культурі. Це дослідження не є вичерпним, адже тема є обширною і потребує зусиль багатьох науковців у дослідженні різних її аспектів. Сподіваємося, що джерела та факти, оприлюднені у рамках статті, дозволять українським науковцям уточнити, доповнити та конкретизувати дослідження сакрального мистецтва XVII–XVIII ст. і зможуть стати підґрунтям для подальших наукових розвідок, як наших, так і колег.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту / пер. проф. І. Огієнко. West Germany: Druckhaus Gummersbach, 1988. 1528 с.
2. Деревська О. Запозичення іконографії Лютера в українському мистецтві: Апокаліпсис гравера Прокопія як частина загальноєвропейського процесу. *Десяті Платонівські читання: тези доповідей Міжнародної наукової конференції* (Київ, 2022). Львів-Торунь: Liha-Pres, 2022. С. 33–34.
3. Ернст Ф. Українське мистецтво XVII–XVIII віків. Київ, 1919.
4. Логвин Г. З глибин. Гравюри українських стародруків XVI–XVIII ст. Київ : Дніпро, 1990. 408 с.
5. Косів Р. Українські хоругви. Київ: Оранта, 2009. 372 с.
6. Материалы для русской иконографии. Собрал Д.А. Ровинский. Вып. VIII. СПб.: Экспедиция заготовления Гос. Бумаг, 1890. С. 1., ил. 283–306.
7. Попов П. Друкарство: його початок і поширення в Європі (XV–XVI вв.). [Б.м.] : Держвидав України, 1925.
8. Свенціцький І. Початки книгодрукування на землях України. Жовква: Печатня монастиря чина Св. Василя В., 1924. – 245 с.
9. Шчакаціхін М. Гравюри і книжні аздобы ў выданнях Францішка Скарыны. Ін-т Беларускае культуры. Менск, 1926. 50 с., 36 арк.
10. Юрчишин-Сміт О. Чернець Ілля (fl.1637–1663). Українська та румунська гравюра доби бароко : каталог творів / О. Юрчишин-Сміт ; Музей книги і друкарства України. Київ : Майстер книг, 2021. 327 с.

11. Amman J. *Kunstbüchlin, Darinnen neben Fürbildung vieler [...]*. Frankfurt a. M., R. Beatum für J. Feyerabend, 1599.
12. Bergmann R. A 'Tröstlich Pictura': Luther's Attitude in the Question of Images. *Renaissance and Reformation / Renaissance et Réforme*, vol. 5, no. 1, 1981, pp. 15–25.
13. Bible kutnohorská, 1589. Knihovna Národního muzea v Praze. URL: https://new.manuscriptorium.com/hub/catalog/default/detail/single/manuscriptorium%7CAIPDIG-NMP_25_A_2B_0ENX64C-cs?lang=en
14. Biblia Das ist, Die gantze Heylige Schrift, Teutsch [...]. Franckfurt am Main : Feyrabent, Zephelius, Rasch, 1561. URL: <https://www.digitale-sammlungen.de/view/bsb11203171?page=4,5>
15. Biblia Das ist die gantze heyliche Schrift Teutsch [...]. Franckfurt am Mayn : Feyrabent u.a., 1565. URL: <https://www.digitale-sammlungen.de/view/bsb11203172?page=1>
16. Biblia/ Thet är/ All then Helgha Scrift/ på Swensko [Gustav Vasas bibel] (1541). Litteraturbanken | Svenska klassiker som e-bok och epub. URL: <https://litteraturbanken.se/författare/Anonym/titlar/BibliaGV/sida/4/faksimil>
17. Biblisch Historien, figürlich fürgebildet. Frankfurt am Main : C. Egenolff, 1535. URL: <https://www.loc.gov/item/49032659/>
18. Bräunlein J. Der Buchdruck-Mogul. Deutschlandfunk. URL: <https://www.deutschlandfunk.de/der-buchdruck-mogul-100.html>
19. Carey F. (Ed.) *The Apocalypse and the Shape of Things to Come*. London: British Museum, 1999; Toronto: U of Toronto P, 2000. 352 pp., illus.
20. Czahrowski A. Rzeczby rozmaite Adama Czahrowskiego [...]. Polona. URL: <https://polona.pl/item-view/30138c84-4c5a-4631-bbb8-e9c235e407b8?page=61>
21. Čyževs'kyj D. A History of Ukrainian Literature (From the 11th to the End of the 19th Century) / D. Čyževs'kyj. An overview of the twentieth century / G. S. Luckyj. 2nd ed. New York ; Englewood, Colorado: The Ukr. acad. of arts and sci.; Ukr. acad. press, 1997. – XVI, 815 p.
22. 1550 King Christian III Bible : Internet Archive. Internet Archive. URL: <https://archive.org/details/1550-king-christian-iii-bible/mode/2up>
23. Coulton G. G. *Art and the Reformation*. Kessinger Publishing, 2010.
24. Dalmatin Jurij. Biblia, tu ie, vse Svetu pismu, Stariga inu Noviga testamenta. 1584. URN:NBN:SI:DOC-8NAJPUXS from <http://www.dlib.si>
25. Das Allte Testament deutsch. Wittenberg : Lotther, 1523. URL: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/details/bsb11203120>
26. De Biblie Lübeck : Dietz, 1533-1534. URL: <https://www.digitale-sammlungen.de/view/bsb00051900?page=1>
27. Deluga W. Ukrainian art. The past and present of scientific research / Academia Letters, Article 5720. 2022. URL: <https://doi.org/10.20935/AL5720>
28. Die gantze Bibel. Zurich : Christoffel Froschouer, 1531. DOI: <https://doi.org/10.3931/e-rara-7469>
29. Geisberg M. *Der deutsche Einblatt-Holzschnitt in der ersten Hälfte des XVI. Jahrhunderts*. VII, Munich, 1924.
30. Hans Burgkmair | The Apocalyptic Riders, from The Apocalypse. | The Metropolitan Museum of Art. The Metropolitan Museum of Art. URL: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/430640>
31. Hass A. Albrecht Dürer's devotional images of the Virgin and Child. *Art Bulletin of Victoria*. 1994. №35. URL: <https://www.ngv.vic.gov.au/essay/albrecht-durers-devotional-images-of-the-virgin-and-child/>
32. Herrin A. K. *Narratives of Origin in Netherlandish Art: Maarten de Vos & Late Sixteenth-Century Print Design as Visual Exegesis* : PhD dissertation. New York, 2016. 346 p.
33. Jurkowlaniec G. Professional Images? The Luther Bible and Sixteenth-Century Biblical Illustrations in Poland. *The Luther Effect in Eastern Europe: History, Culture, Memory*. Ed. by J. Bahlcke, B. Störkuhl and M. Weber. Berlin: DeGruyter Oldenbourg, 2017. pp. 197–209.
34. Koberger Bible. The Library of Congress. URL: <https://www.loc.gov/item/2021667062/>
35. Luther, Martin [Bearb.] / Rörer, Georg [Beitr.]: Biblia: das ist: die gantze Heilige Schrift: Deudsch Auff's New zug-ericht. Wittenberg : Hans Lufft, 1541
36. Luther's Pentateuch. Museum of the Bible. URL: <https://collections.museumofthebible.org/artifacts/25085-luthers-pentateuch>
37. Neale F. Lucas Cranach the Elder and Reformation illustrations. University of Glasgow Library Blog. URL: <https://universityofglasgowlibrary.wordpress.com/2018/04/30/lucas-cranach-the-elder-and-reformation-illustrations/>
38. Price D. H. Hans Holbein the Younger and Reformation Bible Production. *Church History* 86 (4), 2017. Pp. 998–1040. doi:10.1017/S0009640717002086
39. Roettig P. *Reformation als Apokalypse: Die Holzschnitte von Matthias Gerung im Codex germanicus 6592 der Bayerischen Staatsbibliothek in München*. Bern : Peter Lang, 1991.
40. Röttinger H. Beiträge zur Geschichte des sächsischen Holzschnittes (Cranach, Brosamer, der Meister MS, Jakob Lucius aus Kronstadt) (= Studien zur deutschen Kunstgeschichte 213, Heft). Strassburg : J. H. Ed. Heitz, 1921.
41. Schaff P. *History of the Christian Church*. Oak Harbor, WA : Logos Research Systems, Inc., 1997. Vol. 7 : Modern Christianity. The German Reformation. 441 p.
42. Solis V. *Biblische Figuren des Alten Testaments / Biblische Figuren des Neuwen Testaments*. Bible 1562. The Norris Museum Collection // Internet Archive. URL: <https://archive.org/details/VirgilSolisBible1562/page/n7/mode/2up>
43. Strand K. A. *Woodcuts to the Apocalypse from the early 16th Century; Pictures from Seven Sets Produced during the 1520s*. 1969. URL: <https://digitalcommons.andrews.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1091&context=books>

44. Typi in Apocalypsi Ioannis depicti vt clarivs vaticinia Ioannis intelligi possint. The Library of Congress. URL: <https://www.loc.gov/item/49038693/>
45. Voit P. Spravedlnost pro Severinovy bible. *Knihy a dějiny* (ISSN 1210-8510), 2012, vol. 2012, n. Spec., pp. 70–86.
46. Voit P. Výtvarná složka Skorinovy Bible ruské jako součást české knižní grafiky [The Visual Art in Skarina's Russian Bible in the Context of Czech Book Illustration]. *Umění = The Art*, 2014, vol. 62, n. 4, pp. 334–353.
47. Zubrza, wś, pow. Lwowski. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, t. XIV. Worowo – Żyżyn, Warszawa, 1895. S. 673–674.

REFERENCES

1. Bibliia abo Knyhy Sviatoho Pysma Staroho i Novoho Zapovitu / per. prof. I. Ohiienko [The Bible, or the Books of Old and New Testaments / prof. I. Ohiienko translation]. West Germany: Druckhaus Gummersbach, 1988. 1528 s. [in Ukrainian].
2. Derevska O. Zapozychennia ikonohrafii Liutera v ukrainskomu mystetstvi: Apokalipsys hravera Prokopiiia yak chastyna zahalnoievropeiskoho protsesu [Introduction of Lutheran iconography into Ukrainian art: master Prokopii's Apocalypse as part of the European-wide process]. *Desiati Platonivski chytannia: tezy dopovidei Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii* (Kyiv, 2022). Lviv-Torun: Liha-Pres, 2022. S. 33–34 [in Ukrainian].
3. Ernst F. *Ukrainske mystetstvo XVII–XVIII vikiv* [Ukrainian art of the XVI–XVIII centuries]. Kyiv, 1919 [in Ukrainian].
4. Lohvyn H. Z hlybyn. Hraviury ukrainskykh starodrukiv XVI–XVIII st. [From the depths. The prints of Ukrainian books of the XVI–XVIII centuries]. Kyiv : Dnipro, 1990. 408 s. [in Ukrainian].
5. Kosiv R. *Ukrainski khoruhvy* [Ukrainian khoruhvs]. Kyiv: Oranta, 2009. 372 s. [in Ukrainian].
6. *Materialy dlia russkoi ikonografii*. Sobral D.A. Rovinskii. Vyp. VIII. SPb.: Ekspeditsiia zagotovleniia Gos. Bumag, 1890. S. 1., il. 283–306 [in Russian].
7. Popov P. Drukarstvo: yoho pochatok i poshyrennia v Evropi (XV–XVI vv.) [Printing: its beginning and spread in Europe (XV–XVI c.)]. [s. n.] : Derzhvydav Ukrainy, 1925 [in Ukrainian].
8. Svetsitskyi I. Pochatky knyhopechatannia na zemliakh Ukrainy [The beginning of book printing in Ukrainian lands]. Zhovkva: Pechatnia monastyrnia chyna Sv. Vasylia V., 1924. – 245 s. [in Ukrainian].
9. Shchakatsikhin M. Graviury i knizhnyia ozdoby u vydanniakh Frantsishka Skaryny. [Hraviury i knizhnyia ozdoby u vydan'niakh Franciška Skaryny. In-t Bielaruskaie kul'tury] In-t Belaruskae kultury. Mensk, 1926. 50 s., 36 ark. [in Belarusian].
10. Yurchyshyn-Smit O. Chernets Illia (fl.1637–1663). *Ukrainska ta rumunska hraviura doby baroko : kataloh tvoriv* [Ukrainian and Romanian Baroque engraving]. Kyiv : Maister knyh, 2021. 327 s. [in Ukrainian].
11. Amman J. *Kunstbüchlin, Darinnen neben Fürbildung vieler [...]*. [Art booklet, in addition to education ...] Frankfurt a. M., R. Beatum für J. Feyerabend, 1599 [in German].
12. Bergmann R. A 'Tröstlich Pictura': Luther's Attitude in the Question of Images. *Renaissance and Reformation / Renaissance et Réforme*, vol. 5, no. 1, 1981, pp. 15–25
13. *Bible kutnohorská* [The Kutná Hora Bible]. 1589. *Knihovna Národního muzea v Praze*. URL: https://new.manuscriptorium.com/hub/catalog/default/detail/single/manuscriptorium%7CAIPDIG-NMP__25_A_2B___0ENX64C-cs?lang=en [in Czech].
14. *Biblia Das ist, Die gantze Heylige Schrift, Teutsch [...]* [The Bible. The entire Holy Scripture, German...] Franckfurt am Main : Feyrabent, Zephelius, Rasch, 1561. URL: <https://www.digitale-sammlungen.de/view/bsb11203171?page=4,5> [in German].
15. *Biblia Das ist die gantze heylige Schrift Teutsch : [...]* [The Bible. The entire Holy Scripture, German...] Franckfurt am Mayn : Feyrabent u.a., 1565. URL: <https://www.digitale-sammlungen.de/view/bsb11203172?page=1> [in German].
16. *Biblia/ Thet är/ All then Helgha Scriff/ på Swensko* [Gustav Vasas bibel] (1541). *Litteraturbanken | Svenska klassiker som e-bok och epub* [The Bible of Gustav Vasa] URL: <https://litteraturbanken.se/författare/Anonym/titlar/BibliaGV/sida/4/faksimil> [in Swedish].
17. *Biblich Historien, figürlich fürgebildet* [Biblical stories, formed in figures]. Frankfurt am Main : C. Egenolff, 1535. URL: <https://www.loc.gov/item/49032659/> [in German].
18. Bräunlein J. *Der Buchdruck-Mogul* [The printing mogul]. Deutschlandfunk. URL: <https://www.deutschlandfunk.de/der-buchdruck-mogul-100.html> [in German].
19. Carey, Frances (Ed.). *The Apocalypse and the Shape of Things to Come*. London: British Museum, 1999; Toronto: U of Toronto P, 2000. 352 pp.
20. Czahrowski A. *Rzeczy rozmaite Adama Czahrowskiego [...]*. [Various Things by Adam Czahrowski] Polona. URL: <https://polona.pl/item-view/30138c84-4c5a-4631-bbb8-e9c235e407b8?page=61> [in Polish].
21. Chyzhevs'kyj D. *A History of Ukrainian Literature (From the 11th to the End of the 19th Century) / D. Chyzhevs'kyj. An overview of the twentieth century / G. S. Luckyj*. 2nd ed. New York ; Englewood, Colorado: The Ukr. acad. of arts and sci.; Ukr. acad. press, 1997. – XVI, 815 p.
22. *1550 King Christian III Bible* : Internet Archive. Internet Archive. URL: <https://archive.org/details/1550-king-christian-iii-bible/mode/2up> [in Danish].
23. Coulton G. G. *Art and the Reformation*. Kessinger Publishing, 2010
24. Dalmatin Jurij. *Biblia, tu ie, vse Svetu pismu, Stariga inu Noviga testamenta* [The Complete Bible, Old and New Testament]. 1584. URN:NBN:SI:DOC-8NAJPUXS from <http://www.dlib.si> [In Slovenian].

25. Das Allte Testament deutsch. [The German Old Testament]. Wittenberg : Lotther, 1523. URL: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/details/bsb11203120> [in German].
26. De Biblie [The Bible]. Lübeck : Dietz, 1533–1534. URL: <https://www.digitale-sammlungen.de/view/bsb00051900?page=1> [in Low German].
27. Deluga W. Ukrainian art. The past and present of scientific research / *Academia Letters*, Article 5720. 2022. URL: <https://doi.org/10.20935/AL5720>
28. Die gantze Bibel [The Complete Bible]. Zurich : Christoffel Froschouer, 1531. DOI: <https://doi.org/10.3931/e-rara-7469> [in German].
29. Geisberg M. Der deutsche Einblatt–Holzschnitt in der ersten Hälfte des XVI. Jahrhunderts [The German woodcuts in the first half of the XVI century]. VII, Munich, 1924 [in German].
30. Hans Burgkmair | The Apocalyptic Riders, from The Apocalypse. | The Metropolitan Museum of Art. The Metropolitan Museum of Art. URL: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/430640>
31. Hass A. Albrecht Dürer’s devotional images of the Virgin and Child. *Art Bulletin of Victoria*. 1994. №35. URL: <https://www.ngv.vic.gov.au/essay/albrecht-durers-devotional-images-of-the-virgin-and-child/>
32. Herrin A. K. Narratives of Origin in Netherlandish Art: Maarten de Vos & Late Sixteenth-Century Print Design as Visual Exegesis : PhD dissertation. New York, 2016. 346 p.
33. Jurkowlaniec G. Confessional Images? The Luther Bible and Sixteenth-Century Biblical Illustrations in Poland. *The Luther Effect in Eastern Europe: History, Culture, Memory*. Ed. by J. Bahlcke, B. Störkuhl and M. Weber. Berlin: DeGruyter Oldenbourg, 2017. pp. 197–209.
34. Koberger Bible. The Library of Congress. URL: <https://www.loc.gov/item/2021667062/> [in German].
35. Luther, Martin [Bearb.] / Rörer, Georg [Beitr.]: Biblia: das ist: die gantze Heilige Schrift: Deusch ... [The Bible. The entire Holy Scripture, German...]. Wittenberg : Hans Lufft, 1541 [in German].
36. Luther’s Pentateuch. Museum of the Bible. URL: <https://collections.museumofthebible.org/artifacts/25085-luthers-pentateuch> [in German].
37. Neale F. Lucas Cranach the Elder and Reformation illustrations. *University of Glasgow Library Blog*. URL: <https://universityofglasgowlibrary.wordpress.com/2018/04/30/lucas-cranach-the-elder-and-reformation-illustrations/>
38. Price D. H. Hans Holbein the Younger and Reformation Bible Production. *Church History* 86 (4), 2017. Pp. 998–1040. doi:10.1017/S0009640717002086
39. Roettig P. Reformation als Apokalypse: Die Holzschnitte von Matthias Gerung im Codex germanicus 6592 der Bayerischen Staatsbibliothek in München [Reformation as an apocalypse: The woodcuts by Matthias Gerung in the Codex Germanicus 6592 of the Bavarian State Library in Munich]. Bern : Peter Lang, 1991. [in German].
40. Röttinger H. Beiträge zur Geschichte des sächsischen Holzschnittes (Cranach, Brosamer, der Meister MS, Jakob Lucius aus Kronstadt) [Contributions to the history of Saxon woodcuts (Cranach, Brosamer, the Master MS, Jakob Lucius from Kronstadt)]. Strassburg : J. H. Ed. Heitz, 1921 [in German].
41. Schaff P. *History of the Christian Church*. Oak Harbor, WA : Logos Research Systems, Inc., 1997. Vol. 7 : Modern Christianity. The German Reformation. 441 p.
42. Solis V. Biblische Figuren des Alten Testaments / Biblische Figuren des Neuwen Testaments. [Biblical figures of the Old Testament / Biblical figures of the New Testament]. Bible 1562. The Norris Museum Collection // Internet Archive. URL: <https://archive.org/details/VirgilSolisBible1562/page/n7/mode/2up> [in German].
43. Strand K. A. Woodcuts to the Apocalypse from the early 16th Century; Pictures from Seven Sets Produced during the 1520s. 1969. URL: <https://digitalcommons.andrews.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1091&context=books>
44. Typi in Apocalypsi Ioannis depicti vt clarivs vaticinia Ioannis intelligi possint [The types depicted in the Apocalypse of John that may be understood as the clear prophecies of John]. The Library of Congress. URL: <https://www.loc.gov/item/49038693/> [in Latin].
45. Voit P. Spravedlnost pro Severinovy bible [Justifical Remarks On Severin’s Bibles]. *Knihy a dějiny* (ISSN 1210-8510), 2012, vol. 2012, n. Spec., pp. 70–86 [in Czech].
46. Voit P. Výtvarná složka Skorinovy Bible ruské jako součást české knižní grafiky [The Visual Art in Skarina’s Russian Bible in the Context of Czech Book Illustration]. *Umění = The Art*, 2014, vol. 62, n. 4, pp. 334–353 [in Czech].
47. Zubrza, wś, pow. Lwowski [Zubra, village, Lviv region]. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego* [Geographical Dictionary of the Kingdom of Poland], t. XIV. Worowo – Żyżyn, Warszawa, 1895. S. 673–674 [in Polish].